

ПОРТРЕТ ДИМИТРІЯ РОСТОВСЬКОГО В КОЛЕКЦІЇ НМІУ

Унікальним явищем в українському мистецтві XVIII ст. та обов'язковим предметом інтер'єру тогочасного храму були ктиторські портрети – зображення благодійників та фундаторів церкви. У мистецькій колекції НМІУ зберігається один з кращих зразків ктиторського портрета київської школи доби бароко – образ митрополита Дмитрія Ростовського, який нині є окрасою розділу експозиції «Культура України XVI–XVIII ст.».

Запозичена з Візантії традиція використання ктиторських зображень у церкві відома з часів Київської Русі, як, наприклад, зображення родини Ярослава Мудрого в київському Софійському соборі. Портрети ктиторів (донаторів) особливо були поширені в українському живописі за часів козацької держави. Здебільшого їх створювали на замовлення громади або родичів портретованого з благословення настоятеля церкви. Вважали, що благодійника мали знати усі прихожани храму, за нього замовляли молебні. Ктиторами та фундаторами були представники різних верств населення – духовенство, козацька старшина, міщани, селянство. Утворився певний канон написання ктиторського портрета, який в кожному художньому осередку мав свої особливості.

Портретисти цього періоду були переважно іконописцями і не підписували свої твори, що значно ускладнює їх наукову атрибуцію. Для атрибуції портрета митрополита Дмитрія Ростовського з НМІУ проведемо іконографічне, порівняльне, архівне, просопографічне та техніко-технологічне дослідження. Дмитрій Ростовський (Данило Савович Туптало) – один з видатних просвітників та церковних діячів XVII – поч. XVIII ст., який зробив внесок у розвиток освіти, писемності та мистецтва. В житті святий характеризується так: «Сеї богобоязливий муж был острого разума, великого просвещения, искусный в славянском, греческом, латинском, еврейском и польском языках, великую имел склонность к наукам» [8]. Народився Д. Туптало 11 грудня 1651 р. у родині козацького сотника Сави Туптала (1599–1703) у містечку Макарові неподалік Києва. Через 10 років з батьками переїхав до Києва. З 1662 р. навчався в Колегіумі Богоявленського монастиря. У віці 17 років під іменем Дмитрія прийняв чернечий постриг від ігумена Кирилівського монастиря Мелетія. До 1675 р. виконував писарський послух в Кирилівському монастирі, потім – в Густинському монастирі біля Прилук та Батурицькому монастирі на Чернігівщині. У 1684 р. Дмитрій на запрошення Варлаама Ясинського став проповідником Києво-Печерської Лаври де взяв послух на написання праці «Четві Мінєї» («Життя святих»), над якою працював понад 20 років. Д. Туптало також є автором опису історії України, десятка проповідей, повчань, праць духовного змісту («Руно орошенное»), богословських та драматичних творів («Різдвяна драма»), віршів, комедій та пісень («Ісусе мій люб'язний»), які охоче виконували лірники і кобзарі. У різні часи був ігуменом батурицького Крупицького Миколаївського (1682–1683, 1683–1692), глухівського Петропавлівського (1694–1697), чернігівського Єлецького Успенського (1697–1699), новгород-сіверського Спасо-Преображенського (1699–1701) монастирів. У січні-червні 1697 р. по смерті Інокентія Монастирського був ігуменом київського Кирилівського монастиря. У 1701 р. Петро I сприяв обранню Дмитрія митрополитом Тобольським і Сибірським, однак за станом здоров'я святий лишився у Москві. У 1702 р. Дмитрій був призначений Петром I у Ростов, де очолив кафедру митрополита Ростовського та Ярославського. Приставився Дмитрій Ростовський у ніч на 28 жовтня 1709 р. і за заповітом похований у ростовському Спасо-Яковлівському монастирі. Під час його похорону митрополит Стефан Яворський сказав пророчі слова: «Свят Дмитрій, свят». Восени 1752 р. митрополит-мученик Арсеній Мацієвич під час ремонту церкви Зачаття Богородиці у Ростові відкрив нетлінні мощі Дмитрія Ростовського. Через 5 років – у 1757 р., його зарахували до лику святих [13, ст. 589–590; 10, 180–183].

Після канонізації Дмитрія Ростовського з прижиттєвих живописних портретів та гравюр почали створювати його портрети-ікони. Про популярність святих Дмитрія свідчить велика кількість його зображень, створених професійними та народними українськими та ро-

сійськими художниками. На більшості зображень він представлений як церковний ктитор. Перші образи святителя знаходилися в Кирилівській церкві, Спасо-Яковлівському монастирі та Олександро-Невській лаврі в Санкт-Петербурзі.

Портрет Дмитрія Ростовського з НМІУ (129 x 95 см) написано на полотні олійними фарбами за каноном ктиторського репрезентативного портрета київської школи іконопису 60–80 рр. XVIII ст. Портретований зображений на повен зріст, у святковому митрополичому вбранні (сакосі, омофорі та митрі), з хрестом та панагією на шії. Він стоїть біля столу з книгами релігійного змісту та розп'яттям, ліворуч – за вікном видно церкву, праворуч – зображено родинний герб Тупталів. Одяг святителя зображено у площинній манері. Сакос з дорогої тканини золотавого кольору оздоблений пишним квітковим орнаментом з червоних троянд та блакитних квітів, схожих на волошки. Сакос та поручі оздоблені перлами, митрополичий одяг та митра – дорогоцінним камінням.

Обличчя Дмитрія Ростовського написано у реалістичній манері. Навколо його золотого німба розміщено напис: «Святитель Христов Дмитрій Ростовський новий чудотворець». В правиці він тримає архієрейський посох, в лівій руці – хрест, яким спирається на текст розгорненої на столі книги. Те, що митрополит тримає хрест у лівій руці, свідчить про те, що портрет написаний із гравюри. На розгорнутій книзі видно слова з праці «Розыск о Раскольнической Брынской вере, о Учении их, о Делах их, и изъявление, яко Вера их неправа, Учение их душевредно, и Дела их не Богоугодна», яку святитель писав у 1709 р.: «Вера ихъ не права, ученія ихъ... душевредны, дело их не богоугодно». Дмитрій Ростовський не міг змиритися із способом життя людей ростовського краю, їхньою безбожністю, небажанням вивчати Святе письмо, ходити до храму та причащатися святих дарів. «Розыск» поширювався в списках, а у 1745 р. був опублікований у Москві [16, 143]. Крім «Розыска», на столі зображено інші книги в дорогих шкіряних палітурках – твори Дмитрія Ростовського, зокрема, «Житіє святих» («Четьї Мінеї»). Те, наскільки ці книги детально виписані, свідчить про те, що іконописець був знайомий з працями Дмитрія Ростовського і намагався підкреслити внесок святителя у розвиток літератури та просвітництва.

У правому верхньому куті портрета-ікони розміщено родовий герб Туптал – червоне серце із перехрещеними стрілами на блакитному щиті із літерами навколо: «Д [Дмитрій], Б [Божею] – М [Милостію], П [Православний] – А [Архієпископ], М [Митрополит] – Р [Ростовський], И – Я [Ярославський]». Слід зазначити, що герб С. Туптало одержав за благодійництво Троїцькій церкві Кирилівського монастиря [20]. У лівому верхньому куті портрета за вікном зображено Кирилівський монастир – тринефний храм із прибудовами та огорожею. Подібне зображення бачимо на Панегірику на честь І. Мазепи (1706) київського гравера І. Мигури [18, 308] та на плані Києва 1692–1695 рр. І. Ушакова [10, 178].

Відомості про портрет з Кирилівської церкви знаходимо в «Пам'ятках меморіальної екзафіки, зв'язаних з особою Дмитра Туптали Ростовського» з архіву українського історика, етнографа, письменника О. Левицького [7, 1–4]. З цього документа дізнаємося, що у 1889–1892 рр. в правому аркосолії Кирилівської церкви був портрет С. Туптала – копія, 10 січня 1760 р. створена з прижиттєвого портрета, що зберігається в НХМУ. Поруч нього розміщувалася ікона-портрет Дмитрія Ростовського в архієрейському одязі, з розкритою книгою та чотками. Угорі ікони розміщено напис, ідентичний напису на портреті з НМІУ: «Святитель Христов Дмитрій Новый Чудотворець» [7, 3]. Можна припустити, що портрети Дмитрія Ростовського і С. Туптала були написані у 1760 р.

Родина Туптал була ктиторами Кирилівського монастиря і розміщення там їхніх портретів не випадкове. Відомо, що написаний у 1703 р. портрет С. Туптала висів над його могилою в Троїцькій монастирській церкві (нині – НКПІКЗ). Копія, цього портрета, виготовлена у 1760 р., знаходилася в Кирилівському монастирі до кін. XIX ст. [17, 266]. У цьому ж монастирі була похована мати святителя, Марія Михайлівна, та його сестри – ігуменя та черниці київського Йорданського монастиря Параскева, Памфілія та Февронія.

Ігумен Кирилівського монастиря Феофан Жолтовський, відновлюючи храм після пожежі 1734 р. та пограбування 1757 р., залучив кращих архітекторів та іконописців. Архітектурні

проекування було доручено І. Григоровичу-Барському. 27 квітня 1757 р. Феофан Жолтовський заключив з Алімпієм Галиком контракт на виконання іконописних робіт в Кирилівській церкві, який разом із своїми учнями-помічниками Мойсеєм Якубовичем та Іваном Кодельським оздоблював інтер'єр Кирилівської церкви [10, 243]. А. Галик працював у лаврській майстерні з 1724 р., у 1744–1755 рр. був її керівником. Через стан здоров'я та погіршення зору за дозволом архімандрита Луки з 1755 р. оселився в Дальніх печерах Києво-Печерської лаври, та продовжував виконувати замовлення. Іконописець також писав ікони для церков у Китаєві, Пирогові, Голосієві, Осокорках, Стародубщині, Вишеньках, Пакулі. Писав як ікони, так і портрети ктиторського та світського характеру. Феофан Жолтовський гадав, що лаврські іконописці працюють дорогими венеційськими фарбами. Та А. Галик використав дешевші барвники, якими він писав, надаючи образам святих реалістичності [10, 244–245; 3, 111–112].

Рис. 1. Галик Алімпій. Портрет митрополита Дмитрія Ростовського. Київ, 1757–1760 рр. Полотно, олія. 129 x 95 см. НМІУ. Інв. № М-454.

Під час реставрації у 1987–1988 рр. портрета з НМІУ в Київському державному художньому інституті (зараз – НАОМА) завідувач кафедри Я. Беляєв разом зі студентом 6-го курсу А. Ткачуком провів техніко-технологічне дослідження, та з'ясував, що полотно картини – конопляне, крупнозернисте, зшите з 2-х частин; авторський ґрунт – тонкий, білого кольору, одношаровий, із застосуванням олії як зв'язувального компонента, свинцевих білил та крейди як наповнювачів; фарбовий шар – тонкий, щільний, із застосуванням олії, білого пігменту, свинцевих білил, ртутної кіноварі, умбри, яскравої мідянки, берлінської глазури; живопис – багатошаровий, із застосуванням лесирування¹. Під час реставраційних робіт полотно було дубльоване і портрет частково втратив свою автентичність, натомість отримавши експозиційний вигляд. Використання при написанні портрета простих (не венеційських) фарб та конопляного полотна вказує на те, що його автором міг бути майстер лаврської школи другої пол. XVIII ст.

Серед лаврських кужбушків є портрет Дмитрія Ростовського роботи А. Галика 1760 р [1, 39-а]. На ньому святитель, як і на портреті з НМІУ, зображений на повен зріст, в архієрейському одязі, однак у лівій руці він тримає розгорненою одну зі своїх праць, а правицю відвів у сто-

¹ Результати цих досліджень оприлюднені у реставраційному паспорті НАОМА № 691, копія якого зберігається у фондах НМІУ

рону, немов декламуючи. Завдяки такій композиційній побудові портрета автор підкреслював освіченість Дмитрія Ростовського, його майстерність як проповідника. Ліворуч зображена келійна ікона святителя – Пресвята Богородиця Ватопедська XVII ст. (зберігається у фондах НКПІКЗ).

Зображення Дмитрія Ростовського з кужбушок має світський, невимушений характер

Рис. 2. Левицький Григорій. Портрет митрополита Дмитрія Ростовського. 1757–1760 рр. Папір, мідьорит. 12,6 x 7,2 см. ІР НБУВ (ф. 1, № 7557).

і не могло слугувати прототипом ктиторсько-епітафійного портрета Дмитрія Ростовського з Кирилівської церкви строгого канонічного письма. Натомість Феоктист Жолтовський схвалив граверне зображення святителя роботи Г. Левицького. Г. Левицький тривалий час був гравером Києво-Печерської лаври та правником типографії, а на час створення гравюри (1757–1760) – священником в Михайлівській церкві в Майчці, та продовжував виконувати замовлення для Києво-Печерської лаври [14, 587; 18, 294]. Його гравірований портрет Дмитрія Ростовського на титульному аркуші рукопису «Келейный летописецъ Дмитрия Ростовскаго» зберігається у фондах ІР НБУВ [15, титул. арк.; 18, 315]. Однак живописний та кужбушковий лаврський портрети схожі манерою зображення обличчя, чого не можна сказати про гравюру: овальне, видовжене аскетичне обличчя серйозного чоловіка, з високо піднятими бровами, карими очима, чорною хвилястою бородою, гострим з горбинкою носом, як у С. Туптала. Отже, хоча живописний портрет композиційно схожий на гравюру Г. Левицького, обличчю святителя автор надав портретної схожості, передав його характер та просопографічні риси, спираючись на спомини очевидців та прижиттєвий портрет, написаний італійським живописцем П. Ротарі портрет для Спасо-Яковлівського монастиря, в якому розміщена гробниця святителя [4, 412–414].

Творів А. Галика, на жаль, атрибутовано сьогодні не багато. Серед ктиторських портретів, які мистецтвознавець П. Мусієнко приписує йому, – портрет донського отамана Д. Єфремова [11, 61–62], за манерою виконання та композиційним рішенням схожий із портретом Дмитрія Ростовського. Як і святий, портретований зображений на повен зріст, біля столу із розп'яттям, у верхній частині праворуч – герб. Акцент зроблено на зображенні обличчя, пишно декорований одяг написано площинно.

Подібна до портрета Дмитрія Ростовського манера написання «личного письма» (обличчя та рук) є в іконі Архангела Михаїла з Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври роботи А. Галика. Тож, за іконографічними, порівняльними та техніко-технологічними дослідженнями можна зробити висновок, що портрет Дмитрія Ростовського з НМІУ належить пензлю А. Галика.

У 1784 р. Кирилівську церкву відвідала Катерина II, якій не сподобалися розміщені там козацькі портрети. Настінний церковний живопис імператриця наказала забилити, а монастир у 1786 р. був закритий. У монастирських будівлях розмістили лікарню для душевнохворих, а в Кирилівській церкві служили лише панахиди [9, 13].

Кирилівська церква перебувала у запустінні, доки у 60-х рр. ХІХ ст. у ній не почалися ремонтні роботи. У 1883–84 рр. під керівництвом А. Прахова реставрували Кирилівський монастир та розкрили давні розписи [6, 200]. На поч. 90-х рр. ХІХ ст. на портрет-ікону Дмитрія Ростовського з Кирилівської церкви звернув увагу колекціонер Т. Кибальчич (1848–1913) [5]. Розуміючи історичне та культурне значення портрета Дмитрія Ростовського, вчений 17 червня 1892 р. передав його на зберігання до Київської міської думи. Після відкриття Київського музею старожитностей та мистецтв (нині – НМІУ), 28 жовтня 1899 р. портрет Дмитрія Ростовського поповнив музейну колекцію.

У Церковно-археологічному музеї при Київській духовній академії знаходилася копія портрета Дмитрія Ростовського (нині – в НХМУ), виконана у 1825 р. «з давнього портрета Києво-Кирилівського монастиря» [17, 40]. Отже, портрет-ікону святого з Кирилівського монастиря українські художники використовували для пізніших списків образу Дмитрія Ростовського.

З гравюри Г. Левицького писали і інші київські художники лаврського та софійського осередків. Кожен іконописець вносив своє бачення образу митрополита Дмитрія Ростовського. Найбільші відмінності простежено в обличчі святого, деякі – в композиції. До портрета Дмитрія Ростовського з НМІУ за композиційним задумом найбільш подібні зображення з Державної Третяковської галереї (Москва), НКПІКЗ (КПЛ–п-1) [18, 174] та НХМУ (Ж–055) [2, 122–123; 12, 393]. Наявність епітафіального напису на останньому портреті дає підстави припустити, що його також писали для Кирилівської церкви або галереї митрополитів в Софійському соборі. На портретах з київського Військово-Микільського собору (нині – НХМУ, Ж–453) та Переяслава-Хмельницького (нині – НКПІКЗ, КПЛ–ж-205) зображення неначе дзеркальні: постать святого зображена у $\frac{3}{4}$ ліворуч, герб – ліворуч, а віконний отвір – праворуч, а палицю портретований тримає в лівій, а не правій руці. Правицю він поклав на одну зі своїх книг. У НХМУ зберігається ще один подібний портрет: Дмитрій Ростовський благословляє правицею, а праворуч зображені як герб, так і віконний отвір із зображенням церкви (НХМУ, Ж–456).

У російському іконописі також можна бачити образ Дмитрія Ростовського: в архієрейському одязі, з Євангелієм та благословляючим жестом на тлі ростовського Спасо-Яковлівського монастиря. На відміну від українського іконопису, в російському поруч із Дмитрієм Ростовським зображували невеликі фігури людей (у 10 разів менші за постать святого), що стоять навколішках біля його мощів, угорі ліворуч – келійну ікону святого Богородиці Ватопедської (ДТГ, 28604, Державний музей-заповідник «Ростовський Кремль») [19, 293, 296]. Співробітниця Центрального музею давньоруської культури та мистецтва ім. А. Рубльова Я. Зеленіна відмічає чималу кількість ростових портретів Дмитрія Ростовського, подібних до гравюри Г. Левицького, із не характерними для російського живопису епітафіальними написами [4, 402]. Шанування святого, що має українські корені, перейшло до російського живопису (Ростовської та Ярославської єпархій), як і традиційний український канон зображення

ктиторів. Також дослідниця зазначає, що нині відомий лише один прижиттєвий портрет Дмитрія Ростовського поч. XVIII ст. з Державного музею Палехського мистецтва (РФ) [4, 409].

Провівши комплексне дослідження твору можна сказати, що ікона-портрет з НМІУ виконана лаврським майстром А. Галиком з учнями у 1757–1760 рр. з гравюри Г. Левицького є одним із перших зображень святителя, створених після його канонізації. Реалістичне обличчя Дмитрія Ростовського написано з прижиттєвого портрета, а одяг відтворено у площинній манері. Завдяки порівняльному аналізу доведено, що з гравюри Г. Левицького писали портрети святителя в українському живописі доволі часто, однак в авторських інтерпретаціях. Зображення Дмитрія Ростовського як ктитора церкви було поширене не тільки в Україні, а й у Ростові та Ярославлі. Портрет Дмитрія Ростовського з НМІУ є одним з кращих зразків київської школи іконопису другої пол. XVIII ст.

Джерела і література

1. Альбом разных ученических упражнений в рисовании [лаврські кубушки: XIX–121/XX–41] // **ІР НБУВ**, ф. 229, оп. №17.
2. **Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII**. Ленинград, 1981.
3. **Жолтовський П. Художнє життя на Україні в XVII–XVIII ст.** Київ, 1983.
4. **Зеленина Я. Иконография св. Дмитрия Ростовского: взаимовлияние живописи, иконописи и графики // Святитель Дмитрий, митрополит Ростовский: исследования и материалы.** Ростов, 2008.
5. **Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібл. досл.** Сімферополь, 2003.
6. **Київ. Історико-біографічний енциклопедичний довідник.** Київ, 2007.
7. **Левицький О.** Пам'ятки меморіальної екзафіки, зв'язані з особою Дмитра Туптало Ростовського // **ІР НБУВ**, ф. 81, № 34.
8. **Малков Г. Святитель Дмитрий Ростовский и его труды** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravoslavie.ru – Назва з екрана.
9. **Марголіна І. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва.** Київ, 2001.
10. **Марголіна І. Київська обитель Святого Кирила.** Київ, 2005.
11. **Мусиенко П.** Забытый украинский художник XVIII в. // **Искусство**, 1958, № 4.
12. **Пархоменко Н.** Портреты святителя Дмитрия Ростовского и его отца Саввы Туптало в собрании Национального художественного музея Украины // **Святитель Дмитрий, митрополит Ростовский: исследования и материалы.** Ростов, 2008.
13. **Ровинский Д. Подробный словарь русских гравированных портретов.** Санкт-Петербург, 1889. Т. 1: А–О.
14. **Ровинский Д. Подробный словарь русских гравированных портретов XVI–XIX вв.** [В 2-х т.]. Санкт-Петербург, 1895, Т. 2: К–О.
15. **Ростовський Дмитрій (Туптало).** Летописец келейний // **ІР НБУВ**, ф. 1, оп. 7557.
16. **Рубцова М.** Жизнь, труды и эпоха св. Дмитрия Ростовского // **Святитель Дмитрий, митрополит Ростовский: исследования и материалы.** Ростов, 2008.

17. **Указатель церковно-археологического музея при Киевской духовной академии.** Киев, 1897.
18. **Український портрет XVI–XVIII ст.: каталог-альбом.** Київ, 2006.
19. **Федотова М.** Житие, почитание и прижизненные чудеса святого Дмитрия Ростовского // **Святитель Дмитрий, митрополит Ростовский: исследования и материалы.** Ростов, 2008.
20. **Шоколо И.** Сложение композиции и особенности иконографии портретов Саввы Туптало, отца митрополита Дмитрия Ростовского [Электронный ресурс]. Государственный музей-заповедник «Ростовский кремль». – Режим доступа: www.rostmuseum.ru. – Назва з екрана.